

OTA-ONA VA O'SMIR MUNOSABATLARINING SHAKLLANISHIDA IJTIMOYIY-MADANIY OMILLARNING ROLI

Nazarov Alimardan Kamol o'g'li,
Osiyo xalqaro universiteti talabasi
alimardannazaro20@gmail.com

Annotatsiya. Maqolada ota-ona va o'smir o'rtasidagi munosabatlarga ta'sir etuvchi ijtimoiy-madaniy omillar hamda ularning psixologik xususiyatlari tahlil qilinadi. Tadqiqotning dolzarbligi zamonaviy jamiyatda oilaviy munosabatlarning o'zgarishi, o'smir shaxsining shakllanishida ota-onaning tarbiyaviy pozitsiyasi, muloqot madaniyati va ijtimoiy muhit ta'sirini chuqur o'rganish zarurati bilan belgilanadi. Ishning maqsadi ota-onalik fenomenining psixologik jihatlari hamda o'smirlik davrining xususiyatlarini ularning o'zaro bog'liqligida aniqlashdan iborat. Tadqiqotda tahlil, tizimlashtirish, taqqoslash va umumlashtirish kabi nazariy metodlardan foydalanildi. Natijalar shuni ko'rsatadiki, ota-onaning tarbiyaviy uslubi, oiladagi emotsional muhit va ijtimoiy-madaniy qadriyatlar o'smir shaxsining shakllanishi, emotsional barqarorligi hamda ijtimoiy moslashuviga bevosita ta'sir ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: ota-onalik, o'smirlik davri, oilaviy munosabatlar, tarbiya, psixologik rivojlanish, ijtimoiy-madaniy omillar.

Annotation. This article examines the socio-cultural factors influencing parent-adolescent relationships and their psychological characteristics. The relevance of the study is determined by the transformation of family relationships in modern society and the need to analyze the role of parenting style, communication culture, and social environment in adolescent development. The aim of the research is to identify the psychological aspects of the parenting phenomenon and the specific features of adolescence in their interrelation. The study uses theoretical methods such as analysis, systematization, comparison, and generalization. The findings indicate that parenting style, emotional climate in the family, and socio-cultural values significantly affect adolescent personality development, emotional stability, and social adaptation.

Keywords: parenting, adolescence, family relationships, upbringing, psychological development, socio-cultural factors.

Аннотация. В статье рассматриваются социально-культурные факторы, влияющие на взаимоотношения родителей и подростков, а также их психологические особенности. Актуальность исследования обусловлена трансформацией семейных отношений в современном обществе и необходимостью анализа роли родительского поведения, культуры общения и социальной среды в развитии подростка. Целью работы является выявление психологических аспектов феномена родительства и особенностей подросткового возраста в их взаимосвязи. В исследовании использованы теоретические методы анализа, систематизации, сравнения и обобщения. Результаты показывают, что стиль воспитания, эмоциональная атмосфера в семье и социально-культурные ценности оказывают существенное влияние на формирование личности подростка, его эмоциональную устойчивость и социальную адаптацию.

Ключевые слова: родительство, подростковый возраст, семейные отношения, воспитание, психологическое развитие, социально-культурные факторы.

Kirish. Zamonaviy jamiyatda oila shaxsning ijtimoiylashuvi, axloqiy qarashlari, emotsional barqarorligi va hayotiy qadriyatlari shakllanadigan eng muhim ijtimoiy institutlardan biri hisoblanadi. Ayniqsa, o'smirlik davrida ota-ona va farzand o'rtasidagi munosabatlar shaxs rivojlanishining hal qiluvchi omillaridan biriga aylanadi. Chunki aynan ushbu davrda o'smir o'zligini anglashga, mustaqil fikr yuritishga, shaxsiy pozitsiyasini belgilashga va jamiyatdagi o'rnini topishga intiladi. E. Erikson o'smirlik

davrini identitet shakllanishi bilan bog'lab, bu bosqichda shaxs "men kimman?" degan savolga javob izlashini ta'kidlaydi [1]. Ota-ona va o'smir munosabatlarining mazmuni faqat oilaviy tarbiya uslubi bilan emas, balki kengroq ijtimoiy-madaniy muhit bilan ham belgilanadi. U. Bronfenbrennerning ekologik rivojlanish nazariyasiga ko'ra, bola va o'smir taraqqiyoti oila, maktab, tengdoshlar guruhi, mahalla va jamiyatdagi qadriyatlar tizimi bilan o'zaro bog'liq holda kechadi [2]. Shu nuqtai nazardan qaraganda, ota-ona va o'smir o'rtasidagi munosabatlarni faqat individual psixologik hodisa sifatida emas, balki ijtimoiy-madaniy jarayon sifatida o'rganish zarur. Ilmiy adabiyotlarda ota-onalik uslublari masalasi alohida o'rin egallaydi. D. Baumrind ota-onalikning avtoritar, demokratik va liberal uslublarni ajratib ko'rsatgan hamda ularning bola rivojlanishiga turlicha ta'sir qilishini asoslagan [3]. Ayniqsa, demokratik tarbiya uslubi o'smirda mustaqillik, mas'uliyat, ijtimoiy moslashuv va emotsional barqarorlikni rivojlantirishda samarali hisoblanadi.

O'smirlik davri psixologik jihatdan murakkab bosqich bo'lib, unda biologik yetilish, emotsional beqarorlik va mustaqillikka intilish kuchayadi. L. Steinberg o'smirlikni shaxsning kognitiv, emotsional va ijtimoiy rivojlanishi jadal kechadigan davr sifatida tavsiflaydi [4]. Shu sababli o'smir bilan ishlashda ota-onadan nafaqat nazorat, balki tushunish, qo'llab-quvvatlash va samarali muloqot talab etiladi. Mazkur

tadqiqotning dolzarbligi ota-ona va o'smir munosabatlarini ijtimoiy-madaniy omillar kontekstida chuqur o'rganish zarurati bilan belgilanadi.

Adabiyotlar sharhi. Ota-ona va o'smir munosabatlari muammosi psixologiya va pedagogika fanlarida keng o'rganilgan bo'lib, bu yo'nalishdagi tadqiqotlar asosan otalik-onalik fenomeni hamda o'smirlik davrining psixologik xususiyatlarini tahlil qilishga qaratilgan. Ilmiy adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, mazkur ikki yo'nalish ko'p hollarda alohida o'rganilgan bo'lsa-da, ularning o'zaro bog'liqligi, ayniqsa ijtimoiy-madaniy omillar ta'siri ostida, yetarli darajada kompleks yoritilmagan.

Otalik-onalik fenomeni psixologik jihatdan ko'p qirrali tushuncha bo'lib, u bola shaxsining shakllanishida hal qiluvchi rol o'ynaydi. Z. Freyd bolalik davridagi ota-ona ta'sirini shaxs rivojlanishining asosiy omili sifatida ko'rsatgan bo'lsa, E. Erikson bu jarayonni psixosotsial rivojlanish bosqichlari orqali izohlaydi [1]. Eriksonning fikricha, bolaning dastlabki rivojlanish bosqichlarida ota-ona tomonidan yaratilgan ishonch va qo'llab-quvvatlash muhitining mavjudligi keyingi hayotiy bosqichlarda shaxsning ijtimoiy moslashuviga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Ota-ona va bola o'rtasidagi emotsional bog'lanish masalasi J. Bowlby tomonidan ishlab chiqilgan bog'lanish nazariyasida chuqur yoritilgan [2]. Ushbu nazariyaga ko'ra, bolaning ota-onasi bilan barqaror va ishonchli munosabat o'rnatishi uning kelajakdagi ijtimoiy munosabatlari, emotsional barqarorligi va o'ziga bo'lgan ishonchini shakllantiradi. Ota-onalik uslublari masalasi D. Baumrind tomonidan tizimli ravishda o'rganilgan bo'lib, u avtoritar, demokratik va liberal uslublarni ajratib ko'rsatadi [3]. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, demokratik uslub o'smir shaxsining mustaqilligi, mas'uliyati va ijtimoiy moslashuvchanligini rivojlantirishda eng samarali

hisoblanadi. Aksincha, haddan tashqari qat'iy yoki befarq tarbiya uslublari o'smirda psixologik muammolarni keltirib chiqarishi mumkin. Ota-ona va o'smir munosabatlari keng ijtimoiy muhit bilan ham uzviy bog'liqdir. U. Bronfenbrennerning ekologik rivojlanish nazariyasiga ko'ra, bola va o'smir rivojlanishi bir necha darajadagi tizimlar — oila, maktab, tengdoshlar guruhi va jamiyat ta'sirida amalga oshadi [2]. Shu bois ota-ona va o'smir munosabatlari ijtimoiy-madaniy kontekstda o'rganish ilmiy jihatdan muhim hisoblanadi. O'smirlik davrining psixologik xususiyatlari ham ilmiy adabiyotlarda keng yoritilgan. E. Erikson ushbu davrni "identitet va rol chalkashuvi" bosqichi sifatida tavsiflaydi [1]. Bu davrda o'smir o'z shaxsiy "men"ini anglashga, mustaqil qaror qabul qilishga va jamiyatdagi o'rnini belgilashga intiladi. L. Steinberg o'smirlikni kognitiv, emotsional va ijtimoiy o'zgarishlar jadal kechadigan davr sifatida izohlaydi [4]. Uning ta'kidlashicha, o'smirlar bir vaqtning o'zida mustaqillikka intilish va ota-onaning qo'llab-quvvatlashiga ehtiyoj sezish holatida bo'ladi. Bu esa ota-ona va o'smir o'rtasidagi munosabatlarda muvozanatni saqlashni talab qiladi. Shuningdek, tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, o'smirlik davrida tengdoshlar ta'siri kuchayadi, ota-onaning ta'siri esa nisbatan kamayadi, biroq uning yashirin (latent) ta'siri saqlanib qoladi [4]. Bu holat ota-ona va o'smir munosabatlarining shakli o'zgarishiga olib keladi, ammo uning ahamiyati kamaymaydi. Shunday qilib, ilmiy adabiyotlar tahlili ota-onalik fenomeni va o'smirlik davrining psixologik xususiyatlari yetarlicha o'rganilganini ko'rsatadi. Biroq ularning o'zaro ta'siri, ayniqsa ijtimoiy-madaniy omillar bilan uyg'unlikda, yetarli darajada kompleks yoritilmagan. Aynan shu jihat mazkur tadqiqotning ilmiy yangiligi va ahamiyatini belgilaydi.

Metodlar. Mazkur maqolada ota-ona va o'smir munosabatlarining ijtimoiy-madaniy omillarini o'rganishda nazariy-tahliliy yondashuv asos qilib olindi. Tadqiqot doirasida mavzuga oid psixologik, pedagogik va ijtimoiy manbalar tahlil qilindi, ulardagi asosiy qarashlar taqqoslandi hamda umumlashtirildi. Maqolada, avvalo, ota-onalik fenomenining psixologik mazmuni, o'smirlik davrining rivojlanish xususiyatlari va oilaviy munosabatlarning shaxs shakllanishidagi o'rni tahlil qilindi. Bunda E. Eriksonning psixosotsial rivojlanish nazariyasi, J. Bowlbyning bog'lanish nazariyasi, D. Baumrindning ota-onalik uslublari haqidagi qarashlari hamda U. Bronfenbrennerning ekologik rivojlanish konsepsiyasidan nazariy asos sifatida foydalanildi [1; 2; 3; 4].

Shuningdek, tadqiqotda ota-ona va o'smir munosabatlari faqat individual psixologik hodisa sifatida emas, balki kengroq ijtimoiy-madaniy muhit bilan bog'liq jarayon sifatida ko'rib chiqildi. Shu nuqtai nazardan, oilaviy tarbiya, maktab, tengdoshlar guruhi, mahalla muhiti va jamiyatdagi qadriyatlar tizimi o'smir shaxsining shakllanishiga ta'sir etuvchi muhim omillar sifatida tahlil qilindi.

Maqolada taqqoslash, tizimlashtirish, umumlashtirish va ilmiy manbalarni konseptual tahlil qilish metodlaridan foydalanildi. Taqqoslash metodi orqali turli mualliflarning ota-onalik va o'smirlik davri haqidagi qarashlari solishtirildi.

Tizimlashtirish metodi yordamida ota-ona va o'smir munosabatlariga ta'sir etuvchi asosiy omillar guruhlashtirildi. Umumlashtirish metodi esa mavzu bo'yicha nazariy xulosalar chiqarish imkonini berdi. Tadqiqotda ijtimoiy-madaniy yondashuv muhim metodologik asos sifatida tanlandi. Chunki ota-ona va o'smir o'rtasidagi munosabatlar oilaning ichki psixologik muhiti bilan birga jamiyatdagi madaniy normalar, an'analar, axloqiy qadriyatlar va ijtimoiy kutishlar ta'sirida shakllanadi. Bu jihatdan, o'zbek jamiyatida oila, mahalla va maktabning tarbiyaviy hamkorligi alohida ahamiyatga ega bo'lib, mazkur masala Sh. Sh. Xaydarovning "shkola-mahalla" modeliga oid ilmiy qarashlarida ham asoslab berilgan [5]. Shunday qilib, maqolada qo'llanilgan metodlar ota-ona va o'smir munosabatlarini psixologik hamda ijtimoiy-madaniy birlikda tahlil qilishga xizmat qildi. Mazkur yondashuv mavzuni faqat oilaviy tarbiya doirasida emas, balki shaxs rivojlanishiga ta'sir qiluvchi keng ijtimoiy muhit kontekstida yoritish imkonini berdi.

Natijalar va muhokama. Olib borilgan nazariy tahlillar shuni ko'rsatadiki, ota-ona va o'smir o'rtasidagi munosabatlar oddiy tarbiya jarayoni emas, balki ko'p omilli, dinamik va ijtimoiy-madaniy jihatdan shartlangan tizim sifatida namoyon bo'ladi. Ushbu munosabatlarning mazmuni ota-onaning tarbiyaviy pozitsiyasi, oiladagi emotsional muhit, muloqot madaniyati hamda jamiyatda mavjud qadriyatlar tizimi bilan uzviy bog'liq holda shakllanadi.

Tahlillar natijasida aniqlanishicha, zamonaviy oilalarda ota-ona va o'smir munosabatlarida ikki qarama-qarshi tendensiya kuzatiladi. Bir tomondan, ota-onalar farzand tarbiyasida nazorat va intizomni ustuvor deb bilishadi, ikkinchi tomondan esa o'smirlar mustaqillikka intilish, shaxsiy fikrni himoya qilish va erkin qaror qabul qilishga bo'lgan ehtiyojni kuchli namoyon etadilar. Mazkur qarama-qarshilik ko'pincha oilaviy nizolarning asosiy manbai sifatida yuzaga chiqadi. Biroq ushbu ziddiyatni faqat salbiy hodisa sifatida baholash ilmiy jihatdan to'g'ri emas. U o'smirlik davrining tabiiy psixologik xususiyati bo'lib, shaxs rivojlanishining muhim bosqichi sifatida qaralishi lozim. Muammo ziddiyatning mavjudligida emas, balki uni boshqarish va konstruktiv yo'nalishga burishda namoyon bo'ladi. Agar ota-ona ushbu jarayonga moslashuvchan yondashsa, o'smir bilan munosabatlar rivojlanadi; aks holda esa qarshilik, ishonchsizlik va emotsional uzoqlashuv kuchayadi.

Tadqiqot doirasida aniqlanishicha, ota-ona va o'smir munosabatlarining samaradorligini belgilovchi asosiy omillardan biri muloqot hisoblanadi. Ochiq, ishonchga asoslangan va hurmatga qurilgan muloqot shakli o'smir o'z fikrini erkin ifoda etish, muammolarni yashirmaslik va mas'uliyatni his qilish kabi sifatlarning rivojlanishiga xizmat qiladi. Bunday muhitda o'smir o'zini qadrlangan shaxs sifatida his etadi va ijtimoiy faol bo'lishga intiladi. Aksincha, bir tomonlama, buyruqbozlikka asoslangan muloqot sharoitida o'smir tashqi tomondan itoatkor bo'lib ko'rinsa-da, ichki jihatdan qarshilik va norozilikni boshdan kechiradi. Bu esa uzoq muddatda ijtimoiy moslashuv muammolari, o'ziga ishonchsizlik yoki agressiv xulq shakllanishiga olib kelishi mumkin. Shuningdek,

ijtimoiy-madaniy omillarning ta'siri ham muhim ahamiyat kasb etadi. Zamonaviy axborot muhiti, ijtimoiy tarmoqlar va global madaniy oqimlar o'smirlarning dunyoqarashi va qadriyatlar tizimiga sezilarli ta'sir ko'rsatmoqda. Natijada, ko'pincha ota-onaning an'anaviy qarashlari bilan o'smirning zamonaviy qarashlari o'rtasida muayyan tafovut yuzaga keladi. Bu holat ayniqsa o'zbek jamiyati sharoitida dolzarb hisoblanadi. Chunki bir tomondan milliy qadriyatlar — kattalarga hurmat, oilaviy birdamlik va jamoaviylik ustuvor bo'lsa, ikkinchi tomondan individualizm, mustaqillik va shaxsiy tanlov kabi zamonaviy g'oyalar kuchayib bormoqda. Shu sababli ota-ona va o'smir munosabatlari aynan ushbu ikki yo'nalish kesishgan nuqtada shakllanmoqda.

Tahlillar shuni ko'rsatadiki, ushbu muammoning samarali yechimi an'anaviy va zamonaviy yondashuvlarni qarama-qarshi qo'yishda emas, balki ular o'rtasida muvozanat topishda namoyon bo'ladi. Ya'ni ota-ona bir vaqtning o'zida ham qadriyatlarni saqlovchi, ham o'smirning individual rivojlanishini qo'llab-quvvatlovchi pozitsiyani egallashi lozim. Shu nuqtai nazardan qaraganda, oila, maktab va mahalla o'rtasidagi hamkorlik muhim omil sifatida namoyon bo'ladi. Chunki o'smir faqat oila ta'sirida emas, balki keng ijtimoiy muhitda shakllanadi. Mazkur yondashuv Sh. Sh. Xaydarov tomonidan ilgari surilgan "shkola-mahalla" modeli bilan hamohang bo'lib, unda tarbiya jarayonini integrativ va ko'p subyektli tizim sifatida tashkil etish zarurligi asoslab berilgan [5]. Shunday qilib, olib borilgan tahlillar ota-ona va o'smir munosabatlarining samaradorligi quyidagi omillarga bog'liqligini ko'rsatdi:

- oiladagi emotsional muhit va ishonch darajasi;
- muloqotning ochiqligi va konstruktivligi;
- tarbiyaviy uslubning muvozanatli bo'lishi;
- ijtimoiy-madaniy muhit bilan uyg'unlik;
- oila, maktab va jamoa o'rtasidagi hamkorlik.

Mazkur natijalar ota-ona va o'smir munosabatlarini chuqurroq anglash hamda ularni samarali tashkil etish uchun ilmiy asos bo'lib xizmat qiladi.

Xulosa. Mazkur maqolada ota-ona va o'smir munosabatlarining ijtimoiy-madaniy hamda psixologik xususiyatlari nazariy jihatdan tahlil qilindi. Olib borilgan tahlillar shuni ko'rsatadiki, ota-ona va o'smir o'rtasidagi munosabatlar oddiy oilaviy tarbiya jarayoni emas, balki shaxs rivojlanishiga bevosita ta'sir ko'rsatuvchi murakkab ijtimoiy-psixologik tizimdir. Tadqiqot natijalariga ko'ra, ota-onaning tarbiyaviy uslubi, oiladagi emotsional muhit, muloqot madaniyati va ijtimoiy-madaniy qadriyatlar o'smir shaxsining shakllanishida muhim rol o'ynaydi. Ayniqsa, o'smirlik davrida mustaqillikka intilish, o'zligini anglash va tengdoshlar ta'sirining kuchayishi ota-onadan yanada moslashuvchan, ongli va qo'llab-quvvatlovchi yondashuvni talab etadi. Shu bilan birga, o'zbek jamiyati sharoitida oila, maktab va mahalla hamkorligi o'smir shaxsini tarbiyalashda muhim ijtimoiy-pedagogik omil sifatida namoyon bo'ladi. Bu esa ota-ona va o'smir munosabatlarini faqat oilaviy doirada emas, balki keng ijtimoiy-madaniy muhit bilan

bogʻliq holda oʻrganish zarurligini koʻrsatadi. Shunday qilib, ota-ona va oʻsmir oʻrtasidagi sogʻlom, ishonchli va konstruktiv munosabatlar oʻsmirning emotsional barqarorligi, ijtimoiy moslashuvi va shaxsiy kamolotining muhim sharti hisoblanadi. Mazkur natijalar kelgusida oilaviy tarbiya, psixologik maslahat va oʻsmirlar bilan ishlash amaliyotini takomillashtirish uchun ilmiy asos boʻlib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar roʻyxati:

1. Erikson E. H. *Identity: Youth and Crisis*. — New York: W. W. Norton, 1968.
2. Bowlby J. *Attachment and Loss. Vol. 1: Attachment*. — New York: Basic Books, 1969.
3. Baumrind D. Effects of Authoritative Parental Control on Child Behavior // *Child Development*. — 1966. — Vol. 37. — No. 4. — P. 887–907.
4. Bronfenbrenner U. *The Ecology of Human Development: Experiments by Nature and Design*. — Cambridge, MA: Harvard University Press, 1979.
5. Steinberg L. *Adolescence*. — 11th ed. — New York: McGraw-Hill Education, 2017.
6. Rogers C. R. *On Becoming a Person: A Therapist's View of Psychotherapy*. — Boston: Houghton Mifflin, 1961.
7. Maslow A. H. *Motivation and Personality*. — New York: Harper & Row, 1954.
8. Vygotsky L. S. *Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes*. — Cambridge, MA: Harvard University Press, 1978.
9. Kohlberg L. *Essays on Moral Development*. — Vol. 1. — San Francisco: Harper & Row, 1981.
10. Steinberg L., Morris A. S. Adolescent Development // *Annual Review of Psychology*. — 2001. — Vol. 52. — P. 83–110.
11. Хайдаров Ш. Ш. Модель «школа–махалля» как стратегическое направление гражданского воспитания обучающихся в Узбекистане.

Ajiniyaz atindagi
NOKIS MAMLEKETLIK
PEDAGOGIKALIQ INSTITUTI
N M P I
1934